

**Světová politika
ve 20. století
(I.)**

Vladimír Nálevka

NAKLADATELSTVÍ ALEŠ SKRIVAN ml.
Praha 2000

jugoslávská roztržka, kdy Bělehrad na konci roku 1948 zastavil podporu řecké levici. Její diaspora výrazně poznamenala poválečnou dekádu. Neúspěch řecké levice byl sice zastíněn vítězstvím komunistů v čínské občanské válce, ale jiho- východní křídlo sovětského bloku bylo na dlouhou dobu oslabeno definitivní ztrátou Řecka a jugoslávským vzdorem.

XV. Trumanova doktrína a Marshallův plán

Katalyzátorem poválečného dění se staly turecká a řecká krize, které inspirovaly vyhlášení Trumanovy doktríny. Ve východním Středomoří se střetla Stalinova koncepce bezpečnosti s úsilím Londýna o udržení mocenského vlivu v této části světa. V nových podmínkách byly aktualizovány jak tradiční ruský zájem o kontrolu Bosporu a Dardanel, tak i letitá britská snaha o zajištění impériálních komunikací.

Sovětsko-turecký spor

V meziválečných letech existovaly mezi Ankarou a Moskvou přátelské styky. V roce 1925 byla v Oděse podepsána smlouva o neútočení, arbitráži a dobrém sousedství. Konference ve švýcarském Montreux v červenci 1936 vypracovala nový statut Úžin, který garantoval bezpečnost Turecka a částečně i Sovětského svazu. Přijatá konvence přenesla odpovědnost za obranu Bosporu a Dardanel na Turecko. První stíny se objevily v roce 1939, kdy vláda v Ankaře odmítla sovětskou iniciativu ohledně uzavření dohody o zákazu použití Úžin nečernomořskými státy. Po propuknutí válečného konfliktu Turecko vyhlásilo zásadu striktní neutrality, ale nedokázalo zabránit německým lodím v průniku do Černého moře. Churchillovy pokusy o získání aktivní turecké podpory ztroskotaly a teprve v závěru konfliktu vyhlásila Ankara Třetí říši válku. Moskva využila této situace a vystoupila s požadavkem na změnu statutu Úžin. Ostatně Molotov již při své návštěvě Berlína v listopadu 1940 naznačil sovětský zájem o získání vojensko-námořní základny na Bosporu. O tomto problému diskutoval Stalin i s Churchillem v říjnu 1944 a sir Winston, deprimován ztroskotáním svých snah o vytvoření balkánské fronty, souhlasil se změnou konvence z Montreux. Josif Vissarionovič kritizoval Turecko i v Jaltě a Molotov na jaře roku 1945 označil sovětsko-tureckou smlouvu z roku 1925 za překonanou. Autoritativní režim Ismeta İnönüho se pokusil o kompromis a nabídl Moskvě uzavření nové spojenecké dohody. Ta ovšem za základní podmínku jakéhokoli jednání označila revizi konvence z Montreux ve smyslu zákazu průjezdu válečných plavidel nečernomořských států Úžinami a společné obrany Bosporu a Dardanel. Souběžně Arménská SSR a Gruzínská SSR vznesly své územní nároky v oblasti Karasu a Ardahanu. Po této odpovědi Ankara svůj návrh stáhla. O Turecku jednala Velká trojka i v Postupimi a Stalin potvrdil sovětský zájem na vybudování válečné základny v Thrákii. Západní spojenci oponovali a snažili se prosadit mezinárodní garance, které by měly zajistit svobodu

plavby ve strategicky významných průlivích. Stalin nesoohlasil a konference v Postupimi se rozešla, aniž by cokoli v záležitosti Turecka rozhodla. Američané poté deklarovali ve své nóě z 2. listopadu 1945 principotevřených dveří v Úžinách. Britové tuto myšlenku podpořili, ale Sovětský svaz nereagoval. Pouze patriarcha autokefální arménské církve vyzval k obnově arménské jednoty v hranicích SSSR. Až počátkem srpna 1946, krátce před skončením platnosti konvence z Montreux, adresoval Kreml Ankaře nótu, v níž ultimativním tónem opakoval své požadavky z předchozího roku, především uplatnění klauzule o společné obraně Úžin. Sovětské ministerstvo zahraničí informovalo o obsahu této nóty i vlády Velké Británie a Spojených států. Bílý dům vzápětí odpověděl diplomatickou demarší, v níž zdůraznil výlučně tureckou odpovědnost za bezpečnost průlivů. Podle názoru Američanů by „realizace ruského požadavku společné obrany Úžin změnila Turecko v satelita“. Tato severoamerická aktivita byla podpořena odpovídající demonstrací síly. Truman poslal do východního Středomoří mateřskou letadlovou loď „F. D. Roosevelt“, čtyři křižníky a flotilu doprovodných torpédoborců. Podpora Spojených států umožnila turecké vládě vzdorovat sovětskému tlaku. Moskva však ustoupila až po Stalinově smrti, kdy se oficiálně distancovala od předchozích požadavků jak na vybudování základny v Úžinách, tak územní revize v oblasti východoanolských měst Karsu a Ardahanu. Konvence z Montreux byla obnovena v původní podobě.

Trumanova doktrína

Velká Británie neunesla dvojnásobnou tíhu hospodářské krize a mnohostranné angažovanosti (Středomoří, Blízký východ, Indický subkontinent, Malajsko) a v zimě 1946-1947 zkolabovala. Ve dnech 20. až 22. února 1947 učinila britská labouristická vláda tři zásadní rozhodnutí: o přerušeni pomoci řecké vládě, dále o předání odpovědnosti v Palestině do rukou OSN a posléze i o konečném odchodu z Indie.

V ranních hodinách 21. února předal britský velvyslanec ve Washingtonu státnímu podtajemníkovi Deanu Achesonovi (1893-1971) nótu své vlády, ve které bylo stručně oznámeno, že k 31. březnu 1947 zastaví Velká Británie hospodářskou a vojenskou pomoc Řecku i Turecku. K tomuto datu také z Řecka stáhne své jednotky.

Dne 27. února jednala o řecké otázce v Oválné pracovně Bílého domu americká politická špička - Truman, Marshall, Acheson, senátor Vandenberg a další. Celkový tón diskuse udal Dean Acheson. S pomocí historické paralely punských válek mezi Římem a Kartágem definoval základní problém doby:

„Spojené státy neohrožuje pouze dění v Řecku, ale především sovětský komunismus. Zvířezlí-li komunismus v Řecku, v Turecku, či jinde ve Středomoří, padnou i ostatní vlády v západní Evropě... Kroky Spojených států k posílení zemi ohrožovaných sovětskou agresi či komunistickou podvratnou, činností by chránily nejen bezpečnost Spojených států, chránily by samotnou svobodu.“

Na druhé poradě 10. března byli zastoupeni i vedoucí představitelé demokracické a republikánské strany, včetně senátora Tafta, předního zastánce izolacionismu. Výsledná dohoda stanovila, že vedení obou stran podpoří v Kongresu Trumanovu žádost o poskytnutí pomoci Řecku a Turecku. Souběžně bylo rozhodnuto, že prezidentovo vystoupení bude mít obecný rozměr podpory všem svobodným vládám, které jsou ohroženy komunistickou agresi. Pro prezidenta existovala „jediná cesta jak toho dosáhnout. Osobně předstoupit před Kongres a postrašit zemi peklím“.

Po pečlivé až malicherné stylistické přípravě textu, jehož autorem byl D. Acheson, se 12. března 1947 obrátil prezident H. Truman na 80. Kongres USA s konkrétní představenou americké role ve světovém dění: „Jeden způsob života je založen na vůli větší. Vyznačuje se svobodnými institucemi, zastupitelským principem vlády, svobodnými volbami, zárukami pro svobodu jedince, svobodu slova a náboženství a ochranou před politickým útlakem. Druhý způsob života je založen na vůli menší, která je vnucována většině. Opírá se o teror a útlak, o řízený tisk a rozhlas, o zfalšované volby a o potlačování osobních svobod.“

Větm, že politika Spojených států musí spočívat v podpoře svobodných národů, jež vzdorují pokusům o ujařmení ozbrojenými menšinami či vnějšímu tlaku. Domnívám se, že naše pomoc musí spočívat především v ekonomické a finanční podpoře, která je nevyhnutelná pro dosažení jejich hospodářské stability a tudíž i vyrovnaného politického života...“

Poté prezident požádal Kongres o souhlas k poskytnutí finanční pomoci Řecku (250 mil. dolarů) a Turecku (150 mil. dolarů). Kongres Trumanův požadavek schválil a 22. května 1947 jej prezident signoval. Do dubna 1948 bylo oběma zemím poskytnuto 337 mil. dolarů, z toho na vojenské cíle bylo v Řecku určeno 59 % a v Turecku celých 100 % celkové finanční částky. Na sklonku května 1947 byl zákon o pomoci rozšířen i na západní okupační zóny v Německu a Rakousku a na Itálii.

V tomto momentu byla poprvé realizována nová politická koncepce Spojených států - Trumanova doktrína - jejíž obsahové jádro spočívalo v Kennanově tezi o zadržování komunismu. Vyhlášení doktríny znamenalo, že se Spojené státy postavily na obranu občanské společnosti a jejího demokratického systému. Neobešlo se to bez problémů a ne vždy USA reagovaly ve světovém

dění adekvátně s formulovanými principy nové zahraničně-politické linie. Kritikové Trumanovy doktriny zase zdůrazňovali jistou bezbřehost příjímavých závazků, kdy obecně deklarovaná obrana demokracie v celosvětovém měřítku často překračovala hranice národních zájmů Spojených států.

Marshallův plán

V plné míře se politika zadržování realizovala v Marshallově plánu. George Kennan, který byl mezitím povolán do čela nově vytvořené Rady pro plánování politiky, předestřel již 6. května 1947 předběžnou představu o americké účasti na obnově Evropy, jejíž základ spočíval v politické a hospodářské rekonstrukci Německa. Přípravný dokument Koordinačního výboru Státního departementu z 23. května otevřeně proklamoval: „Americká hospodářská pomoc by měla směřovat k úpravě evropských hospodářských těžkostí, které učinily evropskou společnost zranitelnou a vhodnou pro zneužití jakýmkoli totalitním hnutím.“ O pět dní později formuloval Kennan a státní podtajemník pro ekonomické záležitosti W. Clayton základní teze hospodářské pomoci, přičemž mezi adresáty nabídky neměl chybět ani Sovětský svaz. Riziko odmítnutí bylo přeneseno na jeho vrcholné orgány.

Světové veřejnosti byl americký projekt prezentován ve vystoupení státního tajemníka G. Marshalla na Harvardově universitě 5. června 1947. Někdejší vůdčí představitel armády hovořil o nutnosti všestranné pomoci zpusťšenému hospodářství poválečné Evropy. Obnovená stabilita měla být hraza proti hladu, bídě a zoufalství a sociálnímu chaosu: „Pokud by se vysílená Evropa ponechala svému osudu, hrozí nebezpečí, že by se mohl zhroutit moderní systém založený na dělbě práce a výměně zboží.“

Vzhledem k předchozí tajné sondáži v Londýně a v Paříži byla reakce na Marshallův projekt okamžitá. Ministři zahraničí Velké Británie a Francie E. Bevin a G. Bidault navrhli Moskvě společně jednání o americkém návrhu. Sovětské politbyro vyslovilo dne 21. června souhlas s Molotovovou cestou do Paříže. O den později Moskva vyzvala vlády ve Varšavě, Praze a v Bělehradě k projevení aktivního zájmu o rozsah a formu americké pomoci. Sama původně chápala Marshallův plán jako období někdejšího Zákona o půjčce a pronájmu, který ji umožní získat potřebné finanční úvěry. Proti tomuto pojetí osře vystoupil přední sovětský ekonom akademik Varga. V memorandu pro Molotova z 24. června charakterizoval Marshallův plán jako pokus Spojených států o nalezení východiska z blížící se hospodářské krize. Také velvyslanec ve Washingtonu Novikov varoval před Marshallovým plánem a poukázal především na jeho vazbu k Trumanově doktríně.

V průběhu jednání v Paříži, které začalo 27. června, obdržel Molotov šifru z Moskvy se zprávou sovětské rozvědky o výsledku nedávných rozhovorů v Londýně mezi W. Claytonem a Brity. Podle této důvěrné relace ze zdrojů Foreign Office měl být Marshallův plán chápán jako projekt hospodářské rekonstrukce Evropy a nikoli jako pomoc na základě Zákona o půjčce a pronájmu či UNRRA. Důraz na proponovanou roli Německa znamenal, že z organizace Marshallova plánu měla být vyloučena OSN, neboť Trizónie nebyla jejím členem. Informace také potvrdovala původní americký záměr přenechat Sovětskému svazu odpovědnost za negaci nabídnuté pomoci.

Za těchto okolností Molotov odmítl požadavek na zveřejnění ekonomické bilance své země a po telegrafické konzultaci se Stalinem opustil 2. července demonstrativně Paříž. Bez ohledu na záporné stanovisko Sovětského svazu pozvali Bevin a Bidault všechny evropské státy, s výjimkou Frankova Španělska, na připravovanou hospodářskou konferenci. Datum jejího zahájení bylo stanoveno na 12. července.

Moskva mezitím zahájila diplomatickou ofenzívu proti Marshallovu plánu. Již 5. července byli všichni sovětsí tituláři v evropských metropolitách vyzváni, aby informovali příslušné autority o negativním přístupu Sovětského svazu k Marshallovu plánu, přičemž měli zdůraznit reálné nebezpečí hospodářsko-politického vmešování Spojených států do záležitostí druhých zemí. Zvláštní pozornost byla v této souvislosti věnována východoevropským vládám, které sice měly pozvání na konferenci o Marshallově plánu akceptovat, ale poté její jednání zablokovat. V telegramu do Bělehradu byl Molotov zcela otevřený. Tamní sovětský velvyslanec měl sice ocenit Titovu odmítavou reakci vůči pařížské pozvánce, ale současně mu měl tlumočit následující instrukci: „My se ale domníváme, že by bylo lepší přijmout pozvání, poslat do Paříže Vaši delegaci a vést boj s Američany i jejích satelity a zabránit tak jednomyslnému přijetí plánu. Poté odejít ze zasedání a vzít s sebou co nejvíce delegací.“

V následujících dnech však Moskva změnila své stanovisko. Již v noci na 7. července obdrželi sovětsí zástupci v Bělehradu, Budapešti, Varšavě, Bukurešti, Praze, Sofii, Tiraně a v Helsinkách depeši s naléhavým doporučením příslušným vládám, aby pozdržely svou odpověď do 10. července, „neboť naši přátelé v některých západních zemích se vyslovují proti Vaší účasti na konferenci, pokud také nebude přítomen Sovětský svaz.“

Stalin váhal, na jedné straně by chtěl okázale projevit svůj nesouhlas s Marshallovým plánem, prostřednictvím východoevropských satelitů na konferenci prásknout dveřmi, ale na druhé straně si nebyl tak zcela jist loajalitou některých „spřátelených vlád“. Pokušení americké pomoci bylo příliš velké, zvláště pro Polsko a Československo, kde komunisté ještě neměli absolutní

moc. Tyto obavy nakonec převládly a nad ránem 8. července směřoval do hlavních měst sovětské zájmové sféry telegram se zákazem účasti na nadcházejícím pařížském summitu. „Motivy odmítnutí může každá země prezentovat podle svých představ.“

Změny sovětského postoje mezi 4. a 7. červencem způsobily značné problémy v Praze. Když sovětský zástupce M. F. Bodrov předával 8. července Gottwaldovi poslední moskevskou depeši, projevil československý premiér jisté pochopení o možnosti její realizace s vysvětlením, že „vláda nemusí komunisty podpořit“. Přitomný státní tajemník Vlado Clementis Bodrovovi se zjevnou skepsí sdělil, že se již nedá nic dělat. „Angličanům a Francouzům byla již dána kladná odpověď, ta byla také publikována v tisku a velvyslanec Nosek již obdržel příslušné směrnice.“

Stalin byl váhavostí Prahy krajně rozlícen a požadoval okamžitý příjezd československých vládních představitelů do Moskvy. Ráno 9. července odletěl do sovětského hlavního města premiér Gottwald, ministr zahraničí Jan Masaryk, ministr spravedlnosti Dr. Prokop Drtina, generální tajemník ministerstva zahraničí Arnošt Hejdrich a na Vrnukovském letišti se k delegaci připojil velvyslanec Dr. Jiří Horák. Stalin nejprve separátně jednal s Gottwaldem. Ultimativním tónem požadoval změnu původního československého rozhodnutí o účasti na pařížské konferenci. Po pětihodinovém rozhovoru Gottwald ještě z Kremle telefonoval do Prahy Viliamu Širokému příkaz ohledně změny vládního stanoviska k Marshallovu plánu. V pozdních nočních hodinách přijal již celou československou delegaci Stalin a na rozdíl od předchozího strohého přístupu ke Gottwaldovi, se toto setkání uskutečnilo v přátelské atmosféře. Jeho průběh zaznamenal Arnošt Hejdrich: „Hlavní slovo na této schůzi měl Stalin. Mluvil klidně, avšak stále s takovým důrazem, aby účastníci od prvopočátku neměli nejmenších pochybností o tom, že jeho slova jsou pro nás rozkazem. Stalin označil za cíl nynější sovětské politiky dostat Američany z Evropy i z Asie. Řekl, že Marshallovým plánem sledují Spojené státy politické a hospodářské cíle, které jsou v rozporu se zájmy Sovětského svazu i jeho spojenců, a že již z toho důvodu se ho Československo nemůže účastnit. Zdůraznil, že Marshallov plán je pro Spojené státy jen prostředkem, jak upevnit svůj politický a hospodářský vliv v Evropě. Poznamenal, že Sovětské Rusko a jeho spojenci nemohou mít zájem na upevnění politického a hospodářského vlivu Spojených států v Evropě, a že Československo proto nemůže a nesmí napomáhat k uskutečnění tohoto amerického záměru. Zájmem Sovětského svazu a jeho spojenců, podle Stalina, je naopak donutit Spojené státy, aby vyklidily Evropu a postupně všechny mocenské pozice, které ve světě drží. Velká Británie a Francie, odkázány samy na sebe, budou pak, jak zdůraznil Stalin,

přesplňtš slabé, aby mohly odporovat zájmům Sovětského svazu a jeho spojenců, tj. komunikaci Evropy.“

Dopoledne 11. července se uskutečnila mimořádná schůze pražské vlády. Náměstek premiéra V. Široký informoval přítomné ministry o nutné změně původního rozhodnutí ohledně Marshallova plánu a kabinet poté jednomyslně negoval československou účast v Paříži.

Přes sovětské odmítnutí se na základě francouzsko-britské iniciativy sešla 12. července 1947 v Paříži konference zástupců 16 evropských států - Velké Británie, Francie, Itálie, německé Trizonie, Nizozemí, Řecka, Rakouska, Belgie, Dánska, Irska, Švédsko, Švýcarska, Norska, Islandu, Lucemburska a Turecka. Jejím výsledkem bylo ustavení Výboru pro evropskou hospodářskou spolupráci, který předložil Spojeným státům žádost o poskytnutí pomoci v celkové výši 29 miliard dolarů. Později byla tato suma snížena na 13 miliard dolarů.

Dne 2. dubna 1948 schválil severoamerický Kongres Zákon o zahraniční pomoci. Jeho působnost byla limitována 30. červnem 1952. Ve skladbě poskytnuté pomoci převládaly dary, především zemědělské a potravinové přebytky, suroviny, polotovary a dodávky průmyslového zboží. V menší míře byly zastoupeny přímé finanční půjčky. Ve vyhladovělé západní Evropě se po dlouhých letech objevily takové produkty, jako byla například zrnková káva, čaj, kakao či čokoláda, kterou za války narozené děti téměř neznaly. Státy, které se účastnily amerického programu obnovy, vytvořily v dubnu 1948 Organizaci pro evropskou hospodářskou spolupráci, jejíž aktivita směřovala k prosazení myšlenky západoevropské integrace (v roce 1961 se tato instituce přetvořila v Organizaci pro evropskou hospodářskou spolupráci a rozvoj). Česká republika se stala jejím členem až v listopadu 1995). Již v polovině roku 1950 zvýšily západoevropské země svůj index průmyslové výroby a předstihly její předválečnou úroveň.

S pomocí Marshallova plánu se podařilo stabilizovat západní Evropu, iniciovat hospodářské integrační procesy, zmírnit pocity obecného ohrožení a přiblížit sovětskou expanzi. Na druhé straně bylo však na poměrně dlouhou dobu potvrzeno bipolární rozdělení starého kontinentu, neboť Američané fakticky přijali realitu sovětské zájmové sféry ve východní Evropě. Vytvoření dvou německých států v roce 1949 vymezilo hranice obou mocenských bloků a odsušující efekt jaderných zbraní zabránil jejich možnému narušení.